

**Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч романындагы» чыйрак,
бышык, чыдамкайлык сапаттарга байланыштуу туруктуу
айкалыштардын маанилик бөтөнчөлүктөрү**

Жалпы түрк тилдүү элдердин ичинен кыргыз эли жоокерчилик турмушту башынан кечирип келгени карт тарыхтан, оозеки жана жазма дөөлөттөрүнөн белгилүү. Эр жүрөктүүлүк, баатырдык сапаттар менен бирге чыдамкайлык, чыйрактык, бышыктык сапат-касиеттер тил бирдиктеринде, фразеологизмдерде, дидактикалык чыгармалар болгон макал-ылакаптарда абдан образдуу чагылдырылганы мына ушуга байланыштуу болсо керек. Андан калса, мындай сапаттар көпчүлүк учурда фразеологизмдердин тутумундагы компоненттердин семантикасынан да даана байкалат, башкача айтканда, *камчыга саптык, аттын кулагы менен тең ойногон, бычакка саптык*, деген фразеологизмдердин тутумундагы лексикалык бирдиктердин көпчүлүгү кыргыздардын өткөн турмушуна тиешелүү нерселерди атоо сөздөрүнөн (ат, атка тиешелүү жабдыктардын аттарынан) уюшулган.

Элеттин боз башынын эрөөл майданында аттын кулагы менен тең ойноп, ары-бери ат ойнотуп турушу Ташкеллени титиретип, төбөсүнөн бирөө басып тургансып, бул кордукка чыдай албай, Насириддин бектин алдына чуркап жетип бүгүлүп жыгылып:

-Улуксаат кылың, алаяр, - деп жиберди. (Т.Касымбеков).

Сүйлөмдөгү *аттын кулагы менен тең ойноп* деген фразеологизм чыйрактык менен бирге ат үстүндө жүрүүгө машыккандыкты да көрсөткөн туруктуу айкалыш экендиги талашсыз. Мындай маанини билдирген, семантика-грамматикалык структурасы дал ушул калыпта келген туруктуу айкалыштар стилистикалык жактан бейтараптык мааниге ээ болуу менен дээрлик кептин бардык стилдеринде өнүмдүү колдонулат.

Кыргыз циркиндеги аттын кулагы менен тең ойногон, ат тюрюгинде башкаларды алдына салбаган жигиттерибиз Казакстан, Россия сыяктуу коңшу өлкөлөрдүн циркинин ажарын ачууда. (КТР).

Чындыгында эле, жыйырманчы кылымга чейин көчмөн турмушту, жоокерчилик заманды башынан өткөрүп келген кыргыз эли үчүн ат маанилүү, ал эми аны менен болгон мамиле андан да маанилүү болуп эсептелген.¹ Мына ошндуктан бул фразеологизмди этнолингвистикалык тилдик бирдик катары эсептөө эч кандай күмөн туудурбайт. Экинчиден, улуттук колоритти билдирген (ошол маанини алып жүргөн) фразеологизм катары кароо абдан эле туура болчудай. Анткени, Орус улуту үчүн *көк көз (голубая глаза)* синтаксемасы оң маанини туюндурду менен орус улутунун колоритин туюндурган айкалыш экенин эске алсак, анда *ат жалына казан асуу, ат үстүнөн мамиле кылуу, аттын кулагы менен тең ойноо, эки чылбыр бир тизгинди колго алуу, камчыга сап боло турган* ж.б. фразеологизмдерди түз эле улуттун колоритине байланыштуу пайда болгон фразеологизмдер деген жыйынтык чыгаруу аша чапкандык эмес.

Көзү тирүү, эти тирүү, жүнү тирүү туруктуу айкалыштары бири-бирине маанилеш (синонимдеш) антропокваликативдик фразеологизмдер экендигин, бул туруктуу айкалыштар көбүнесе жаш балдарды жана өспүрүмдөрдү сыпаттоо үчүн колдонула тургандыгын төмөндөгү мисалдардан байкоого болот:

1.Атка чапсаң мингенин карачы, андан калса, көзүнөн от жанып, эти тирүүлүгү көрүнүп турбайбы, ишене берсе болот. (И.Калашиников).

¹ Кыргыздар.

2. Азыр жүзгө чукулдап, карылыктын чегине жетти, бирок али түпкүрүнөн жылытыраган көзү тирүү. (К.Осмоналиев).

Жогорудагы сүйлөмдөрдө катышкан фразеологизмдердин экөө тең адамдын чыйрактыгын көрсөттү. Эгерде биринчи сүйлөмдөгү колдонулган фразеологизмди башка синонимдеш туруктуу айкалыштары менен (көзү тирүү, жүнү тирүү) алмаштырып койсок, стилистикалык жагы эч кандай жабырланууга дуушарланбайт. Демек, бул туруктуу айкалыштар белгилүү деңгээлде кепте бирин-бири алмаштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ деген жыйынтык чыгарууга болот. Бул маанилеш тил бирдиктеринин ичинен *көзү тирүү* туруктуу айкалышы бири-бирине жакындашпаган эки түрдүү маанини берет. Биринчи мааниси жогоруда биз белгилеп өткөндөй, чыдамкайлыкты, чыйрактыкты билдирсе, экинчи мааниси эвфемистик семантикага ээ болуу менен «өлө элек, тирүү» деген түшүнүктү туюнтат.

Бул тематикалык топтогу фразеологиялык айкалыштардын ичинен *тегирменден бүкүлү чыккан жана биттин ичегисине кан куйган* деген туруктуу айкалыштар стилистикалык боектуулугу менен семантикалык жактан бири-бирине өтө жакын турат, башкача айтканда, экөөндө тең оң сапатты баалоочулук касиет менен бирге терс сапат, касиеттерди билдирүү мүмкүнчүлүктөрүнө да ээ боло алат жана стилдик жактан кептин айрым гана стилдеринде колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ, анткени алардын стилистикалык боектуулугу жогору болгондуктан, сүйлөшүү, көркөм стилдерге жана публицистикалык стилдин очерк, фельетон сыяктуу жанрларында кеңири колдонулуп, анда түзүлгөн образдардын көркөмдүүлүгүн арттырууга негизги тил каражаттары болуп бере алат.

1. Мен силердей кезимде көк союл аталып, биттин ичегисине кан куюп жүргөмүн, бокмурундар. (Т.Сыдыкбеков). Сүйлөмдүн тутумундагы фразеологизм, албетте, чыйрактыкты, бышыктыкты көрсөтүү менен контекстте Омордогу чыйрактыктын терс сапаттарга туура келе тургандыгын билдирди.

2. Там тегерете бак да көгөрттү, кол арада өтүк, маасы ултара коет, бардык нерсенин өтөлүнөн чыгып, биттин ичегисине кан куйган неме. (К.Жантөшев). Контексттен байкалып тургандай, колдонулган туруктуу айкалыш чыйрактык менен бирдикте эмгекчилдикти, колунан бир эле иш эмес бардык жумушту аткара алуу жөндөмүн да бирге көрсөттү.

Бышыктык, чыйрактык сапаттарды билдирген фразеологизмдердин ичинен *жемин жседирбген эч кимге жемин жседирбеген* туруктуу айкалышы ушул эле сапаттар менен бирдикте өз укугун коргой алган, өз эмгегинен жаралган, өзүнө тиешелүү нерселерди коргоп кала алган деген түшүнүктү да кошо берет. Ал эми *колдон суурулган* фразеологизми болсо, шамдагай, айрым учурда шылуун маанисин да билдире берет.

1. Колдон суурулган неме, жылт этмей адаты бар, этият болуш керек,- деп, жылмайып койду. («Бишкек таймс» газетасы). Бул жерде *колдон суурулган жана жылт этмей* фразеологизмдери биргелеше келип, шылуундукту, куулукту чагылдырды.

2. Колу-колуна тийбей казан-аяк кармаган келиндер, колдон суурулуп күнү-түнү уйку көрбөй отун-суусу болобу, союш соймою болобу кызмат кылып жаткан жигиттер Абай өзү баш болуп, үчүнчү күнү бир топ шайы оой түштү. (М.Ауэзов). Бөжейдин ашында үч күн бою уйку дегенди унутуп, кызмат кылган жаштардын шамдагайлыгын, ар ишке машыккан чыйрактыгын таамай берүү максатында жазуучу ушул тил бирдиктерин колдонуу менен өз максатына ойдогудай жетишкени сүйлөмдөрдөн даана байкалып турат.

Демек, жогоруда биз белгилеген туруктуу айкалыштар контексттин жагдайына ылайык бир канча (полисемикалык) мааниде, тактап айтканда, чыйрак, бышык, чыдамкай сыяктуу оң маанилер менен, шылуун (афер), куу, митайим сындуу терс маанидеги сапат-

касиеттерди туюндурууга жөндөмдүү келишет. Мындай көп маанилүүлүк кубулуш «антропокваликативдик мазмундагы оң жана терс мүнөздөр менен сапаттарды туюндуруу көпчүлүк фразеологизмдерде болот, анткени туруктуу айкалыштар дээрлик бардык учурда өтмө мааниге ээ».¹

Ит жандуу фразеологиялык айкалышы да өтө чыдамкайлыкты, эркин күчтүүлүгү түшүнүктөрүн аң-сезимге чагылдырган сапат, касиет. Төмөндө бир хирургдун өзүнүн пациенти тууралуу айткан речинен мисал келтирели: *Пахта терим маалы эле. Тажырыйбасыз хирург дежурстводо калган. Бир жаш жигит острый аппендицит болуп келген экен, курсагын жарып алып, сокур ичегесин таба албай, мага медсестралардан бирөөнү жөнөтүптүр. Антип-минтип келгенче бир сааттай убакыт өтүп кетти. Мен келип дагы бир саатай издеп араң таптым. Көрсө, сокур ичегеси ириңдеп, ашказанына жабышып калыптыр. Жанагы жигит бир ит жандуу неме экен, ошончо убакыттын ичинде бир кың дебей тишитенип гана жатты.* Бул узун фразаны ушул туруктуу айкалыштын семантикасын толук ачып берүү максатында алдык. Чынында эле, наркозсуз (аппендицит дээрлик бардык учурда наркозсуз операция кылынат) эки саат бою кыйналганын билдирбей жатуу өтө чыдамкай гана адамдын колунан келет. Жогорудагы кептин ээси (хирург) пациентинин чыдамкайлыгын *ит жандуу* фразеологизми менен өтө таамай, жеткиликтүү бергендиги көрүнүп турат.

Ошентип, адамдагы чыдамкай, бышык, чыйрак, шамдагай сапат-касиеттерди (бул психологиялык категориялар мүнөзгө кирбейт, анткени мүнөзгө жоош, ачуулуу, акпейил ж.б. кирет) туюндурган фразеологизмдер канча болсо, алар структуралык, стилистикалык боектуулугу, оң жана терс сапаттарды билдирүү, бир же көп маанилүүлүгү жагынан мүмкүнчүлүктөрү жагынан бири-биринен айырмаланып, айрымдары стилдер аралык тил бирдиктерине кирсе, айрымдары китептик стилге, кээ бирлери сүйлөшүү стилдерине ыктоо менен кепте функционалдык стилдерде бирдей деңгээлде колдонулбайт.

Адабияттар

1. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. –Б.: «Кыргызстан-Сорос» фондусу, 1997.
2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (Түзүүчүлөр: Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш.Жапаров).–Бишкек:КТМУ, 2001.34-б.
3. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Б.:”Кыргызстан-Сорос”фондусу.1997.261-б.
4. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер.-Бишкек,-2007.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (Түзүүчүлөр: Э. Абдулдаев, Д. Исаев, Б. Орузбаева, Ж. Осмонова, К. Сартбаев, А. Турсунов, К.К. Юдахин) –Ф.: «Илим», 1980.202-б.

¹ .Горе М.С. Фразеологические единицы русского языка характеризующие человека. Автореф. кан... филолог. наук. –Ростов-на-Дону, 1988. 21 с.